

ПОГЛЯД НАГЛЯДАЧА: КОНЦЕПЦІЯ РЕПРЕСИВНОГО БАЧЕННЯ

© Батаєва Катерина, 2012

Досліджуються три модуси концепції репресивного бачення (теорія дисциплінарного нагляду у суспільстві Паноптікона; концепція клінічного погляду та концепція догляду за безумцями), а також описана дія насильницького погляду, що перетворює людей та речі на відчужені об'єкти. Створена М. Фуко філософська концепція репресивного погляду отримала подальший розвиток у феноменології погляду Ж.-П. Сартра, в якій досліджується стан людини, що опинилася під наглядом, – людини, за якою стежать.

Ключові слова: наглядач, безумний, погляд, бачення, стеження, репресія, паноптікон.

Kateryna Batayeva. Overseer's look: the concept of repressive vision.

The paper deals with studying three modes of the concept of repressive vision (theory of disciplinizing observation in Panopticon society; concept of clinical look and concept of crazy person observation). The action of forcible look which transforms humans and things into alienated objects is described as well. Created by M.Foucault, the philosophical concept of repressive look has got further development in the phenomenology of J.-P.Sartre that explores the state of a surveyed human.

Key words: overseer, crazy, look, vision, surveillance, repression, panopticon.

У філософії та соціології другої половини ХХ ст. з'явилась оригінальна візуальна концепція, аналогів якій у попередній історії візуалістики знайти важко. Йдеться про репресивну концепцію бачення, точніше, про репресивний погляд (погляд людини або погляд фото- і відеотехніки), що перетворює людину на жертву, а світ, який спостерігається, – на об'єкт маніпуляцій. Наглядач, що займає центральні позиції у новій візуальній парадигмі, здійснює функції стеження й догляду, припинення і покарання “неправильної поведінки” об'єктів-індивідів. Парадоксальність модусу наглядацького бачення виявляється у тому, що воно є незримим для інших: нагляд і стеження, яке щохвилини здійснюється наглядачами, камуфлюється і приховується, відгороджується від жертв/клієнтів/пацієнтів непроникною бронею анонімності і повсюдності. “Для того, щоб діяти, влада мусить одержати інструмент постійного, повсюдного нагляду, що може все зробити видимим, залишаючись невидимою. Нагляд має бути неначе безликий погляд, який перетворює усе тіло суспільства на об'єкт сприйняття” [8, с. 313]. Основною інтенцією наглядацької свідомості стає не інтерес до об'єкта, а бажання припиняти, розтворювати, дисциплінувати “людський матеріал” й ліпити з нього слухняну масу. Оскільки у сучасній філософській літературі взагалі відсутні дослідження, що присвячені аналітиці репресивного бачення, то цілком актуальною може бути визнана спроба описати основні особливості цього модусу бачення.

Концепція нагляду і стеження була створена французьким філософом М. Фуко (1926–1984), викладення якої можна знайти у роботах “Наглядати і карати”, “Історія безумства за класичних часів”, “Народження клініки”. Концепція репресивного бачення дістала подальший розвиток у роботах французького екзистенціаліста і феноменолога Ж.-П. Сартра (1905–1980), англійського соціолога Е. Гідденса (народився 1938), а також у філософії фотографії американської дослідниці С. Зонтаг (1933–2004) і петербурзького теоретика В. Савчука (народився 1954).

Мета роботи – розглянути особливості парадигми наглядацького погляду, що розвивається у різних концептуальних регістрах, – у структуралізмі, екзистенціалізмі, феноменології, а також у фотодискурсі.

У філософії М. Фуко тема репресивного бачення подається у трьох модусах: 1) концепція дисциплінарного нагляду у суспільстві Паноптікона; 2) концепція клінічного погляду; 3) концепція догляду за безумцями. Спробуємо проаналізувати зміст кожної з них.

У роботі “Наглядати і карати” М. Фуко характеризує сучасне суспільство як “суспільство нагляду”, яке цілком відрізняється від класичного “суспільства видовища”: “наше суспільство – це суспільство нагляду, але не видовища.... Ми знаходимося не на лавах амфітеатру і не на сцені, але у паноптичній машині, ми захоплені виявленнями влади” [8, с. 318]. Якщо за часів Античності, середньовіччя, Відродження, Просвітництва переважна більшість людей виступала у ролі глядачів, що споглядають театральні, політичні видовища, то у сучасному світі трапилася своєрідна інверсія глядацьких позицій: глядачі-маса перетворилися в об’єкт споглядання з боку порівняно невеликої групи наглядачів/доглядників (офіційних і неофіційних, державних і приватних), що мають владні повноваження. Наглядацьку владу М. Фуко наділяє оптичними характеристиками: влада розглядає свої жертви у мікроскоп, фокусуючи свій погляд на девіаціях, й намагається пригнобити їх за допомогою муштри, тілесної і моральної дисципліни. “Поряд з великою технологією телескопа, лінзи, пучка променів, існували малі техніки багаточисленних наглядів, поглядів, які мали бачити, залишаючись невидимими. Використовуючи техніку підкорення і методи експлуатації, мистецтво світла поступово готувало нове знання про людину” [8, с. 249–250]. Нова оптична влада, яка уважно придивляється до тілесних і душевних рухів доглядуваної маси, створює нове політичне тіло, – “муштроване тіло”, – що на рефлекторному рівні реагує на владний погляд жестами покірливості. Влада-паноптікон, що реалізує себе на мікро-клітинному рівні, перетворюється на досконалу владу-согрус (владу-тіло), від “усебачуваного ока” якої вже ніхто не може сховатися. “Досконалий дисциплінарний апарат має забезпечити здатність бачити постійно усе “одним поглядом”. Центральна точка має бути як джерелом світла, так і місцем сходження усього, що треба пізнати: досконалим оком, від якого ніщо не може сховатися, і центром, що притягує до себе усі погляди” [8, с. 254]. Нагляд у школах, казармах, лікарнях, тюрмах, корпораціях, на підприємствах позбавляє людину можливості вільно діяти, перетворюючи її на автомат із здійснення потрібних для суспільства функцій. Об’єктивоване наглядачами суспільство перетворюється на джерело збору таємної інформації, – джерело цілком “прозоре”, а тому – “слухняне” й покірливе (для М. Фуко “прозорість” є синонімом “слухняності” [8, с. 275]).

Соціологічний розвиток тем суспільства-Паноптікона надав англійський соціолог Е. Гідденс, який спробував прокоментувати факт соціального нагляду і спостереження за населенням, що здійснюється на інституційному рівні. За Е. Гідденсом, соціальні практики нагляду стають у сучасному світі повсюдними, оскільки їх активно підтримує держава (передусім служби міністерств оборони і внутрішніх справ) та інформаційне суспільство (передусім банківські структури і професійні організації), що потребує для свого розвитку кодифікації різної інформації про своїх громадян. Однак масштабність здійснення таємного стеження за населенням, за Е. Гідденсом, свідчить про появу нової форми соціального тоталітаризму, – тоталітаризму ще небезпечнішого, ніж класичний тоталітаризм (сталінського чи фашистського толку), тому що він невидимий, розчинений у повітрі й у той самий час повсюдний: “тоталітаризм залишається погрозою, оскільки стеження досягло максимальних масштабів у сучасних державах” [10, с. 30].

Дещо інший аспект концепції репресивного бачення можна знайти у роботі М. Фуко “Історія безумства за класичних часів”. Якщо у “Наглядати і карати” практики нагляду співвідносяться з поведінкою раціоналістичних “дисциплінарних тіл”, то в “Історії безумства” описується візуально-каральне протистояння розуму і безумства, – розумного погляду доглядників і безумця, що не може бачити. Безумець позбавлений можливості бачити (він може лише дивитися), – він не вміє усвідомлювати і розмірковувати над тим, на що дивиться його око. “Затьмарений розум звертає свої очі на сонце — і не бачить нічого, тобто не бачить взагалі; для затьмареного розуму зникнення усіх речей у глибинах ночі безпосередньо співвідноситься з втратою самого зору; у ту саму мить, коли

очі бачать предмети, що ховаються у таємній ночі світла, він бачить, як зникає і він сам” [7, с. 251–252].

Перебуваючи під обстрілом поглядів наглядачів, безумець не може відповісти зустрічним поглядом, – ситуація, яку М. Фуко описав у концепті “не-взаємного погляду” [7, с. 478]: погляд наглядача втикається у глухий кут, не маючи відгуку. Репресивність бачення у ланці доглядач-безумець стає абсолютною: одне-спрямований погляд наглядача перетворює безумця на ідеальний об’єкт, принципово нездатний протидіяти раціональним маніпуляціям, окрикам та ударам наглядачів і вказівкам лікарів. “Безумство перетворюється на форму, відкриту для погляду, на річ, цілком просякнуту мовою; воно перетворюється на об’єкт” [7, с. 435].

У “Народженні клініки” М. Фуко описав ще один режим наглядацького бачення, – роботу ока лікаря, який намагається за видимими симптомами відновити невидимий зміст хвороби (“але дивитися, щоб знати, показувати, щоб вчити, – чи не є це мовчазним насильством, тим більше протизаконним, що воно здійснюється мовчки, над страждаючим тілом?” [9, с. 136]). Компетенція лікаря виявляється у “доброму медичному погляді”, що може за нечисленними ознаками розпізнати причину нездужання. Тому М. Фуко вважає, що “клінічне око” є кульмінацією філософії Просвітництва, бо культивує раціональний погляд на речі з метою “розкриття” їх глибинного змісту. Погляд лікаря можна назвати репресивним, тому що він гранично об’єктивує пацієнта (хворий – вже не особа з унікальною соціальною історією, але – біологічна особина, що має кілька симптомів, що обчислюються оком-калькулятором лікаря). З іншого боку, репресивність клінічного погляду стає дещо послабленою, тому що пацієнт добровільно обіймає роль об’єкта спостереження й лікування.

Описуючи візуальний клінічний досвід, М. Фуко говорить про накладання візуального і дотикового досвіду в акті клінічного погляду лікаря. “Клінічне око відкриває спорідненість з новим почуттям, яке йому приписує свою норму і епістемологічну структуру: це більше не вухо, спрямоване до мови, це вказівний палець, що щупає глибину. Звідси метафора дотику, за допомогою якої лікарі хочуть визначити, що таке їх погляд” [9, с. 188]. У цій цитаті можна помітити алюзію на думки Д. Берклі і Е. Конділляка, які створили концепцію взаємопроникання бачення і дотику.

Якщо ж спробувати проаналізувати клінічну ситуацію останніх десятиріч, то можна буде помітити певну модифікацію режиму репресивного бачення. У сучасній клініці функція компетентного бачення перейшла від лікаря до медичної техніки: відтепер лікар аналізує природу хвороби пацієнта не стільки за його зовнішнім виглядом, скільки за результатами технологічного аналізу. Погляд лікаря спрямований не стільки на тіло хворого, скільки на медичну документацію, у чому можна помітити подвійну об’єктивацію тіла хворого (перший рівень об’єктивації – хворий перетворюється з особи на організм; другий рівень об’єктивації, – хворий перетворюється з організму на підшивку медичних аналізів). У подібній практиці можна помітити абсолютизацію установлень модерної візуалістики, яка культивує позитивні якості оптичних систем. “Оптичні” властивості сучасної медичної техніки виявляються у їх здібності “бачити” те, що коїться в організмі людини на клітинному рівні, “під” шкірою.

Якщо М. Фуко, описуючи репресивні режими бачення, намагається виявити структурні моменти у події Погляду Наглядача, то Ж.-П. Сартр у роботі “Буття та ніщо” запропонував феноменологічний аналіз ситуації, яку він назвав “бути під наглядом іншого”. Сартра цікавить не стільки феномен наглядацького ока, скільки стан людини, що опинилася під наглядом, – людини, за якою стежать. Життя людини, яка відчула, що її пильно розглядають (за думкою Сартра, погляд іншого побачити неможливо, – його можна лише відчуті і пережити), що він знаходиться у фокусі чужого погляду, перетворюється на “буття без захисту”, “буття у рабстві”: людина, яка потрапила “під ковпак” наглядацького ока, позбавляється волі, спокою і впевненості у собі, – у будь-який момент вона чекає на напад (фізичний або вербальний) чи каверзу. Вона відчуває себе іграшкою у руках невидимого, але десь поруч присутнього Іншого, – об’єктом чужих рішень. “Бути-побаченим конституює мене як буття без захисту перед волею, яка не є моєю волею. Саме у цьому сенсі ми можемо розглядати себе як “невільників” [6, с. 290].

Ж.-П. Сартр описав ще одну екзистенційну ситуацію, в якій об'єкт-індивід може відчувати сором або гордість: якщо людину хтось помітив у момент, коли вона зробила якусь не-етичну дію (наприклад, підглядала за іншим у замкову шпару), – вона може відчути сором від того, що чийсь погляд упіймав її; навпаки, якщо людину побачили у той момент, коли вона зробила добрий вчинок (наприклад, врятувала комусь життя), то вона зазнає почуття гордості від того, що погляд іншого став свідком її тріумфу. “Сором або гордість відкривають погляд іншого і мене на краю цього погляду, змушують мене переживати, не пізнавати конкретну ситуацію. Отже, сором є соромом перед собою, він є визнанням того, що я є той об'єкт, на який дивиться інший й судить його” [6, с. 284].

За думкою Ж.-П. Сартра, змінити ситуацію, позбутися екзистенційного стану страху або сорому можна, якщо зробити інверсію глядацької перспективи, якщо з об'єкта-для-погляду-іншого перетворитися на суб'єкт-що-дивиться-на-інших. “Об'єктивація іншого є захистом мого буття, що звільняє мене від буття для іншого та перетворює іншого на буття задля мене” [6, с. 291]. Коло замкнулося: якщо не хочеш, щоб за тобою стежили, – почни стежити сам; якщо не хочеш бути об'єктом для погляду Наглядача, – ставай Наглядачем і перетвори інших на наглядувані об'єкти.

Дещо інший рецепт вислизання від стеження, від “злобливого погляду” наглядача надає “філософія текучості”, яка пропонує суб'єкту мімікрію, – безкінечні перевтілення, зміну образів. Нестабільний суб'єкт, що виконує різні ролі і бере участь у різних життєвих спектаклях, не розпізнається і не фіксується поглядом-сканером Наглядача. “Людина має здібність і одночасно повинна показувати, інсценувати і маскувати себе, щоб захиститися від погляду іншого – адже цей погляд завжди злий, небезпечний і руйнівний. ...Мета такого самомаскування міститься насамперед у тому, щоб обеззброїти погляд іншого” [1, с. 68]. “Обеззброїти” чужий погляд можна, не тільки маскуючись, але й, навпаки, максимально відверто виявляючи своє “внутрішнє”, чим можна збентежити наглядову інстанцію. Прагнучи побачити “заборонене”, Наглядач, зіткнувшись з цим у відвертостях наглядуваного суб'єкта, на якийсь час заспокоюється. “Показуючи своє небезпечне внутрішнє як маску, я експліцитно підтверджую спрямовану на мене підозру – й в такий спосіб заспокоюю злий погляд іншого. У феномені відвертості цей погляд зустрічається з собою – і хоча б на деякий час нейтралізується” [1, с. 68].

Існує ще один вихід з цієї ситуації: у суспільстві стеження і тотального нагляду можна зберегти свою свободу, подолати страх “бути пійманим зненацька”, якщо жити так, “немов” ніякого нагляду не існує, якщо жити “перед Богом”, але не “перед людськими очима”, якщо бути байдужим до “вердиктів” і думок повсюдних наглядачів. Крім того, не єдиною можливістю є перетворення інших на об'єкти для розглядування, коли людина оглядається довкола і помічає інших поруч з собою. Існує не-репресивний, жалісливий та люблячий режим погляду-на-іншого, який був описаний Е. Левінасом (1905–1995). Погляд, що відкриває беззахистний лик іншого, відкритість і беззбройність якого не дозволяють розглядувати і досліджувати його з об'єктивовано-холодним уставленням наглядача, є нерепресивним; по відношенню до обличчя насильство є неможливим, – лише по відношенню до речі, але не до обличчя можливе насильство: “завдяки обличчю суще не просто замкнене у своїй формі і запропоноване руці: воно відкривається, стверджується у глибині і виявляє себе у цій відкритості в певний спосіб особистісно. ... По відношенню до речей застосовують насильство. Речами володіють, речі беруть” [4, с. 326]. Обличчя Іншого волає до відповідальності, але не до низьких бажань маніпулювати й карати: “перед обличчям Іншого Я безмірно відповідальний” [3, с. 171].

Дещо нестандартне розв'язання концепту репресивного бачення можна знайти у сучасній філософії фотографії. У ситуації фотографування виявляється кілька насильницьких режимів дивлення, в яких репресується або навколишній світ, або модель (що зображена на фото), або отримувач фотообразу. Так, за В. Савчуком, у момент фіксації певного фрагмента реальності, фотограф насильницьки перериває природний хід живої історії, висмикуючи з неї кадр, що сподобався: “за допомогою інсталяції ми пізнаємо режим експлуатації автентичності: руйнівно-перетворювальний потенціал фотографії стає тим більш значним, чим менше він помітний. Адже насильство над світом трапляється у момент фіксації погляду, тому що у структуру погляду ми вбудовуємо багаторазово показаний фотообраз; внаслідок низької швидкості показування він стає

репресуючою нормою, яка змінює дійсність” [5, с. 7]. Крім того, фотограф нав'язує фото-глядачеві своє бачення, свою оцінку, своє розуміння конкретної ситуації і занурює його у свою систему світосприйняття. Репресивність фотомистецтва виявляється й у ситуації маніпуляцій з композицією та моделями, яких використовує фотограф: “процес фотографії – як різновид насильства, насильства погляду, – реалізується тоді, коли фотограф розміщає тіло, керує його внутрішнім та зовнішнім рухом, позою. Він оперує станом того, кого/що хоче зняти. З найбільшою частотою насильство виявляється під час фотографування людини, яка неминуче стає моделлю. Погляд – найтонкіша, а тому і найефективніша форма здійснення влади” [5, с. 17].

С. Зонтаг звернула увагу на такий аспект насильництва фотографії: вона формує у людини відношення до світу “як до об'єкта”, фрагменти якого можна “придбати”, фіксуючи їх на фотоплівці або на електронних носіях. Світ та життя можна “накопичувати”, “збирати” у фотоальбомах чи у фотофайлах, маніпулюючи і перекомбінуюючи його за власним бажанням: “процес фотографування – видимість придбання, псевдоволодіння речами, явищами, людьми, що відбиваються на фото. Процес фотографування можна порівняти з придбанням речей; більше того, фотографування породжує дещо нове ставлення людини до світу як до об'єкта” [2, с.56].

Отже, у концепції репресивного бачення досліджується анатомія насильницького погляду, який перетворює речі та людей на відчужені об'єкти, що підлягають маніпуляціям або муштрі. Створена М. Фуко філософська концепція Паноптікона отримала подальший розвиток у концепції суспільства стеження Е. Гідденса. У філософії Ж.-П. Сартра наданий феноменологічний аналіз ситуації, яку він назвав “бути-побаченим-іншим” або “знаходитися під наглядом”, – ситуація, в якій людина почуває себе беззахисною та уразливою.

1. Гройс Б. Под подозрением. Феноменология медиа / Борис Гройс [пер. с нем. А. Фоменко]. – М.: Художественный журнал, 2006. – 199 с. / пер. с изд. *Unter Verdacht. Eine Phänomenologie der Medien* (München, 2000). – Библиогр.: С. 197–199. 2. Зонтаг С. Взгляд на фотографию / Сьюзен Зонтаг [пер. С. Гитмана] / “Мир фотографии”. – М.: Планета, 1998. – С.56–61. 3. Левинас Э. Время и Другой. Гуманизм другого человека / Эммануэль Левинас [пер. с франц. А.В. Парибка]. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1998. – 265 с. / Пер. с изд. *Emmanuel Levinas. Le temps et l'autre. Humanisme de l'autre homme* (Paris, Arthaud, 1947). – С. 262–265. 4. Левинас Э. Избранное: Трудная свобода / Эммануэль Левинас [пер. с франц. Г.В. Вдовиной, Н.Б. Маньковской, А.В. Ямпольской] – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2004. – 752 с. – (Серия “Книга света”). – Levinas E. *Theorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl* (Alcan, Paris, 1930). 5. Савчук В.В. Философия фотографии / Валерий Савчук. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 256 с. 6. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии [Текст] / Жан Поль Сартр / [пер. с франц. В.И. Колядко]. – М.: Республика, 2000. – 638 с. – (Мыслители XX века) / Пер. с изд. *Jean-Paul Sartre. L'être et le néant* (Paris, Gallimard, 1943). 7. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / Мишель Фуко [пер. с франц. И.К. Стафа]. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 576 с. – (Книга света) / пер. с изд. *Michel Paul Foucault. L'Histoire de la folie l'âge classique* (Paris, 1961). 8. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Мишель Фуко [пер. с франц. В. Наумова; под ред. И. Борисовой]. – М.: “Ad Marginem”, 1999. – 479 с. / пер. с изд. *Michel Paul Foucault. Surveiller et punir. Naissance de la prison.* (Paris, 1975). 9. Фуко М. Рождение клиники: Археология врачебного взгляда / Мишель Фуко [пер. с франц.; науч. ред. А.Ш. Тхостова]. – М.: Смысл, 1998. – 310 с. / пер. с изд. *Michel Paul Foucault. Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical* (Paris, 1963). 10. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Фрэнк Уэбстер [пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной; под ред. Е.Л. Варпановой]. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с. / пер. с изд. *Frank Webster. Theories of the Information Society* (London, Routledge, 2002).